

Имом Термизий халқаро
илмий-тадқиқот маркази

Буюк термизийлар

Ҳаким Термизий

2

"Shamsuddinxon
Bobonov"
NMIU

Тошкент – 2021

УЎК 28(09)

КБК 86.38

У-14

У. Уватов, Ж. Чўтматов.

Ҳаким Термизий [Матн] : маънавий-маърифий / У. Уватов, Ж. Чўтматов. – Тошкент : Shamsuddinxon Boboxonov, 2021. – 104 б.

Масъул муҳаррир:

У. Уватов – тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчи:

Ш. Умаров – тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD),

Имом Термизий

ҳалқаро илмий-тадқиқот маркази директори

*Ушбу рисолада буюк ватандошимиз, машҳур мута-
саввиф олим, муҳаддис ва ҳофиз имом Ҳаким Термизий
ҳақида қимматли маълумотлар тўпланган. Рисола
мактаб ўқувчилари ва кенг китобхонлар оммасига мўл-
жалланган.*

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳу-
зуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 2020 йил 18
мартдаги 2058-сонли хулосаси асосида нашрга тайёр-
ланди.

ISBN 978-9943-12-630-5

© У. Уватов, Ж. Чўтматов, 2021

“Shamsuddinxon Boboxonov” НМИУ, 2021

Мундарижа

Сўзбоши	4
Ҳақим Термизий	6
Алломанинг исми-шарифи	6
У зот ким бўлган?	6
Қачон ва қасрда туғилган?	7
Ота-онаси ким бўлган?	8
Ҳақим Термизийнинг ёшлиги	9
Илм йўлидаги сафарлари	12
Ҳақим Термизийнинг устозлари.....	14
Ҳақим Термизийнинг шогирдлари.....	16
Ҳақим Термизийнинг асарлари.....	17
Ҳақим Термизий асарларининг бош ғояси	25
Хулоса	40
Ҳақим Термизий мероси ва мустақиллик	42
Ҳақим Термизий ўғитларидан намуналар	46
Фойдаланилган адабиётлар	51

Сўзбоши

Маълумки, тарихда Мовароуннахр деб аталган ўлкамиз олиму фозиллар юртидир. Бунга тарихий манбалардаги тегишли қайдлардан ташқари, юртимиздаги минглаб қўл-ёзмалар ҳам бевосита далил бўла олади. Мана шу олимлар орасида термизий алломалар ҳам ўз ўрнига эга.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ўрта аср араб ва форс тилидаги тарихий манбаларда қайд этилган Термизий нисбасидаги олимлар сони 200 нафарга етади. Келажакдаги изланишлар бу рақамни янада кўпайтириши ҳам мумкин.

Ушбу термизий алломалар, хоҳ диний, хоҳ дунёвий бўлсин, илм-фаннинг турли соҳаларида илмий фао-

лият олиб борганлар. Улар диний илмлар соҳасида тафсир, ҳадис, фикҳ, яъни Ислом ҳуқуқий меъёрлари, тасаввуф каби йўналишларда, дунёвий билимлар борасида эса астрономия, математика, табобат, зоология, адабиёт каби соҳаларида пешқадам бўлишган. Бу олимлар нафақат Термизда, балки ўша давр Ислом оламида илмий марказ саналган кўплаб шаҳарларда фаолият юритганларини таъкидлаш лозим.

Булар орасида Ислом дини асосларини чуқур англаб, дин ва дунё билимларини уйғунлаштирган ҳолда улуғ донишмандлик – ҳикмат илмида пешволикка етишган ва “Ҳаким” номи билан танилган Муҳаммад Ҳаким Термизий алоҳида ўрин тутди.

Ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аллома, ватандошимиз Абу Исо Термизий ва Термизий алломаларнинг беназир меросини илмий асосда чуқур ўрганиш ва халққа етказиш ўта муҳим ишдир.

Шавкат Мирзиёев,
Ўзбекистон Республикаси
Президенти

Ҳаким Термизий
(820–932)

Алломанинг исми-шарифи – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизийдир.

У зот ким бўлган? Машхур тасаввуф олими, шайх, муҳаддис, ҳофиз,

имом ва ҳаким бўлиб, ақида, тафсир, ҳадис ва тасаввуф ҳақида кўплаб асарлар ёзган етук аллома.

Қачон ва қаерда туғилган? Ҳаким Термизийнинг таваллуди ва вафот этган санаси хусусида манба ва адабиётларда аниқ маълумот келтирилмаган. Аммо аллома ҳаёти ва унинг таълимотини чуқур ўрганган олимлар Ҳаким Термизий 820 йилда Термиз шаҳрида таваллуд топгани, узоқ умр кўриб, 932 йилда 112 ёшида вафот этгани ҳақида хулоса қиладилар. Унинг мақбараси Термиз шаҳри яқинидаги Амударё бўйида жойлашган.

Ота-онаси ким бўлган? Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг отаси Али ибн Ҳасан ибн Бишр Термизий ўз даврида ҳадис илмининг кўзга кўринган олимларидан бири бўлган. У олим сифатида Балх, Бағдод, Куфа, Басра, Макка ва Мадина каби шаҳарларда фаолият юритган.

Ҳаким Термизий “Ал-радд ʼалал муаттила” (“Муаттила оқимиға раддия”) китобида онасидан ҳадис ривоят қилади. Она тарафидан бўлган бобоси ҳам ҳадис ровийларидан — уни нақл этувчи олимлардан эди.

Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, Ҳаким Термизий илм ва маъ-

рифатли хонадонда вояга етди ва бунинг келажакда катта олим бўлишига мустаҳкам асос бўлди.

Алломанинг ўз таржимаи ҳолига оид “Будувву шаън Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ҳаким Термизий” номли асари ва бошқа манбалардан маълум бўлишича, у зот солиҳа аёл билан турмуш қурган ва олти нафар фарзанди бўлган.

Ҳаким Термизийнинг ёшлиги. Ёшлигида вақтдан унумли фойдаланиб, беҳуда машғулотлардан четлангани у зотнинг буюк инсон бўлиб етишишида жуда муҳим ўрин тутган. Буни алломанинг қуйидаги сўзларидан билиш мумкин:

“Ишимнинг бошланишида исми барокатли Аллоҳ таоло мен учун шайхимни (устозимни, Аллоҳ у зотни раҳмат қилсин) ҳозир қилди. Саккиз ёшга етганимда, у зот мени илм ўрганишга ундади, унга қизиқтирди ва буни мен учун оғирликда ҳам, енгилликда ҳам (яъни, ҳар қандай ҳолатда) одатга айлантирди. Ҳатто, бу мен учун доимий одатга ва ёшлик вақтимдан ўйин-кулгининг ўрнини босувчи ишга айланди. Шу туфайли мен ёшлигимдан илм ал-осор (ҳадис илми) ва илм ар-рай (шариат қонунқоидаларига оид илм)ни эгаллашга эришдим”.

Кейинчалик илм йўлида сафарга чиқишни ният қилган ёш Муҳаммад маълум вақт бунга имкон топа олмайди, аммо ўзининг юксак одоб-ахлоқи, инсоний фазилатлари натижасида улуғ даражага эришади. Фаридуддин Аттор “Тазкират ул-авлиё” асарида Ҳаким Термизий ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Дарҳақиқат, Шайх Термизий умрининг аввалида икки шериги ҳамроҳлигида илм талабида сафарга чиқишни ният қилди. Шу аснода онаси касал бўлди ва унга деди: “Эй ўғилчам, мен бир заифа аёлман. Сендан бошқа қаровчим ҳам, ёрдамчим ҳам йўқ. Агар

кетадиган бўлсанг, унда мени кимга топширасан?”. Бу сўзлар унга таъсир қилди ва сафардан қолди. Унинг икки шериги эса йўлга чиқиб, сафарга кетишди».

Илм йўлидаги сафарлари. Ҳаким Термизий 27 ёшга етганда илм йўлида сафарга чиқиш имкони туғилади ва бу ҳақда алломанинг ўзи шундай ёзади: “Қачонки ёшим йигирма етти ёки шунга яқинлашганда кўнглимга Аллоҳнинг Байтул Ҳаромига бориш иштиёқи тушди. Вақти келиб, мен учун сафар қилиш имкони пайдо бўлди. Сўнг ҳадис илми талабида Ироқда турдим, ундаги

Басра шаҳрига бордим. Сўнг ражаб ойида Маккага йўл олдим. Шаъбон ойдан маълум вақт ўтгач, Маккага етиб келдим. Аллоҳ ҳаж вақтигача унда туришимни насиб этди. Туну кун мултазам¹ ёнида мен учун дуо эшигини очди. Қалбимга ҳаққи-рост тавба қилиш ва каттаю кичик айбу гуноҳларни тарк этиш истаги тушди. Ҳаж ҳам қилдим. Сўнг қайтдим, дарҳақиқат, қалбим нелигини англаган эдим”.

Унинг бу муқаддас шаҳарга сафари Басра ва Бағдод орқали бўлиб, йўл давомида муҳаддис олимлардан ¹ У Каъбаи шарифнинг ҳажарул асвад билан эшиги ўртасидаги жой бўлиб, дуо қилинадиган хос ўринлардан биридир.

ҳадислар эшитади ва эшитган ҳадисларини ёдлаб, ёзиб боради, илмий мажлис ва мунозараларда ҳам иштирок этади. Аллома дунёқараши шаклланишида она шаҳри Термиз билан бир қаторда, Балх, Марв, Нишопур, Басра, Куфа, Бағдод, Макка ва Мадина шаҳарлари ҳам муҳим ўрин тутган.

Ҳаким Термизийнинг устозлари. Ҳаким Термизийнинг илмга бўлган қизиқишида биринчи устози – отаси Али ибн Ҳасаннинг хизматлари бениҳоя катта бўлган. Аллома Термиздаги етук олимлардан тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларидан

сабоқ олади. У ўзининг энг йирик асари бўлган ва бир ярим мингдан ортиқ ривоятларни жамлаган “Наводир ал-усул фий маърифати аҳадийс ар-Расул” (“Пайғамбар ҳадисларини англашнинг нодир усуллари”) китобида 206 ҳадисни отаси Али ибн Ҳасан Термизийдан ривоят қилгани диққатга сазовордир. Юқорида келтирилганидек, унинг онаси ҳам илк устозларидан бўлган.

Муҳаммад Ҳаким Термизий Абу Туроб Нахшабий, Аҳмад ибн Хизравайҳ Балхий, Яҳё ибн Муоз Розий каби тасаввуф намояндаларидан, Қутайба ибн Саид Балхий,

Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизий, Солиҳ ибн Муҳаммад Термизий, Жоруд ибн Муоз Термизий, Суфён ибн Вакий Куфий, Али ибн Хужр Марвазий, Ризқуллоҳ ибн Муса Бағдодий, Абдулворис ибн Абдусамад Басрий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Маккий ва бошқа икки юздан ортиқ олимлардан илм ўрганган ва улардан ҳадис ривоят қилган.

Ҳаким Термизийнинг шогирдлари. Алломанинг Абу Муҳаммад Яҳё ибн Мансур Қозий Нишопурий, Абу Мансур Али ибн Абдуллоҳ ибн Холид Зухлий Ҳиравий, Ҳасан ибн Али Жузжоний, Аҳмад ибн Муҳам-

мад ибн Исо, Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар Ҳаким Варроқ Термизий (ваф. 320/932) каби шогирдлари бўлган.

Ҳаким Термизийнинг асарлари. Ҳаким Термизийдан бой илмий-маънавий мерос қолган. Унинг асарларининг сони 70–80 та деб кўрсатилади. Эътиборли жиҳати шундаки, уларнинг аксари бизгача етиб келган ва доимий тарзда ўрганилиб, нашр этилмоқда. Бу асарлар араб тилида ёзилган.

Алломанинг қўлёзма асарлари Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг кутубхонаси, Абу Райҳон Бе-

руний номидаги Шарқшунослик институти ва жаҳоннинг йирик шаҳарларидаги қўлёзмалар хазиналарида, жумладан, Франция, Буюк Британия, Миср, Сурия, Ливия, Туркия ва бошқа шу каби давлатлардаги қўлёзма фондларида ҳам сақланади.

Ҳаким Термизийнинг асарларидан қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Тафсир. Қуръони каримнинг Фотиҳа ва Бақара сурасининг айрим оятлари тафсирига бағишланган тугалланмаган асар.

2. “Наводир ал-усул фий маърифати аҳадийс ар-Расул” (“Пайғамбар хабарларини билишда нодир усуллар”).

3. “Ал-манҳиёт” (“Қайтарилган амаллар”).
4. “Ал-амсол минал китаб вас сунна” (“Қуръон ва суннатдаги масалалар китоби”).
5. “Таҳсилу назоир ал-Қуръан” (“Қуръондаги ўхшаш калималарни ўрганиш”).
6. “Ал-ҳаж ва асроруху” (“Ҳаж ва унинг сирлари”).
7. “Китаб ас-солат ва мақосидиха” (“Намоз ва унинг мақсадлари ҳақида китоб”).
8. “Сабаб ат-такбир фис солат” (“Намозда такбир айтиш сабаблари”).
9. “Ал-масаил ал-афина” (“Ноўрин масалалар”).

10. “Ар-радд ʔала рофиза” (“Рофизий фирқасига раддия”).
11. “Ар-радд ʔалал муаттила” (“Муаттила фирқасига раддия”).
12. “Ал-фарқ байнал аят вал каромат” (“Мўъжиза ва каромат ўртасидаги фарқ”).
13. “Шарҳ қавл мал иман вал ислам вал ихсан” (“Имон, ислом ва эҳсон масалалари”).
14. “Ал-калам ʔала маъна лаа илаҳа иллаллоҳ” (“Лаа илаҳа иллаллоҳ калимасининг маъноси ҳақида сўз”).
15. “Китаб ал-акйас вал муғтаррийн”. (“Зийрақлар ва алданганлар ҳақида китоб”).

16. “Ал-ақл вал ҳава” (“Ақл ва ҳавойи нафс”).
17. “Исбат ал-илал фил амр ван-наҳй” (“Шариатдаги буйруқ ва қайтариқларнинг туб мазмун-моҳияти”).
18. “Баён ал-илм” (“Илм баёни”).
19. “Китаб ал-ҳуқуқ” (“Ҳақлар ҳақида китоб”).
20. “Баён ал-касб” (“Касблар баёни”).
21. “Жавоб ал-масоил аллати саъалаҳу аҳлу Сараҳс анҳа” (“Сараҳс аҳли сўраган масалаларга жавоблар”).
22. “Ғавр ал-умур” (“Ишларнинг моҳияти”).
23. “Ал-фуруқ ва манъ ат-тародуф” (“Фарқлар ва мутародиф (синонимия) бўлишни ман қилиш”).

24. “Анваъ ал-маъориф” (“Илм-фан турлари”).
25. “Тарих ал-машойих” (“Машойихлар тарихи”).
26. “Будувву шаън Абу Абдуллох Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий” (“Абу Абдуллох Муҳаммад Ҳаким Термизий фаолиятининг бошланиши”).
27. “Адаб ан-нафс” (“Нафс одоби”).
28. “Риёзат ун-нафс” (“Нафс риёзати”).
29. “Макр ан-нафс” (“Нафс макри”).
30. “Рисолату кайфийятис сулук ила Роббил ʼаламин” (“Оламлар Раббисига олиб борадиган йўлнинг қандайлиги ҳақида рисола”).

31. “Китаб сифатил қулуб ва аҳвалиҳа ва ҳайъати таркибиҳа” (“Қалбларнинг сифати, ҳолати ва таркибий тузилиши ҳақида китоб”).
32. “Хатм ал-авлиё” (“Авлиёлик чўққиси”).
33. “Баён ал-фарқ байн ас-садр вал қалб вал фуад вал лубб” (“Кўкс, қалб, фуад ва лубб орасидаги фарқ баёни”).
34. “Маърифат ул-асрор” (“Сирлар маърифати”).
35. “Манозил ал-ибод минал ибада” (“Мўминларнинг ибодатдаги даражалари”).
36. “Ал-масаил ал-макнунa” (“Яширин масалалар”).

37. “Адаб ал-муридийн” (“Муридлар одоби”).
38. “Илм ал-авлиё” (“Валийлар илми”).
39. “Абваб мухталифа” (“Ҳар хил мавзулар”).
40. “Ал-жумал ал-лазим маърифату-ҳа” (“Билиш лозим жумлалар”).
41. “Жавоб китаб минар Раъй” (“Рай шаҳридан келган мактубга жавоб”).
42. “Ал-ҳикма минал илм ал-батин” (“Ботин илмидан ҳикматлар”).
43. “Сифатул қулуб ва аҳволиҳа” (“Қалблар хусусияти ва ҳолатлари”).
44. “Урс ал-муваҳҳидин” (“Якка Худога эътиқод қилганлар завқи”).
45. “Урс ал-орифийн” (“Орифлар завқи”).

46. “Китаб ал-аъзо ван нафс” (“Аъзолар ва нафс ҳақида китоб”).

47. “Масоил ат-таъбир” (“Таъбир масалалари”).

48. “Дақоик ал-улум” (“Илмларнинг нозик нуқталари”).

Таъкидлаш лозимки, юқоридаги асарларнинг айримлари Қоҳира, Байрут, Искандария каби шаҳарларда араб тилида нашр этилган, айримлари эса турли тилларга таржима қилинган.

Ҳаким Термизий асарларининг бош ғояси. Ҳаким Термизий асарларининг бош ғояси Ислом динининг асл мазмун-моҳиятини англаш

ва уни инсонларга тўғри асосда етказишдир. Бу масалада эса аллома бир қатор илмий асосланган муҳим ғояларни илгари сурган. Алломанинг тадқиқича, Аллоҳ инсонни ер юзида мавжуд жонзотларнинг энг улуғи қилиб яратган экан, у мана шу даражага муносиб бўлиши лозим. Бунинг учун эса, у, аввало, ўзини, яъни ўзининг ички ва ташқи дунёсини чуқур англаб етмоғи керак. Ислом динининг асосий манбалари бўлган Қуръон ва ҳадисларни қунт билан ўрганиш ҳамда бу икки манбага таянган ҳолда бошқа илмларни яхши ўзлаштириш орқали бунга эришиш мумкин.

Кишининг ўзини англаши мазмуни шундаки, инсоннинг ички дунёси тўрт қисмдан иборат: қалб, ақл, нафс ва руҳ (руҳий ҳолат). Маънавий камолот йўлидаги энг катта тўсиқ – инсоннинг ўз нафсидир. У инсонни ҳавойи, яъни беҳуда хоҳиш-истаклар ва ман қилинган ишлар сари буради, эзгулик йўлидан тўсиб, уни тубанликка тортади. Агар уни тарбия қилиш учун чора кўрилмас экан, у кишини алалоқибат турли фалокатларга йўлиқтириб, ҳалокатга учратади. Шунинг учун у қалб ва ақл ёрдамида тарбия қилиниши лозим. Бу масалада эса аллома инсонни бутун

бошли мамлакатга қиёслайди. Унда бир-бири билан кураш олиб борувчи қарама-қарши томонлар мавжуд: бир тарафда ҳаво, шаҳват (ҳавойи хоҳиш-истаклар), кибр, очкўзлик каби кучларга эга нафс, бошқа томонда ақл, илм, маърифат, ҳифз (ёд олиш қобилияти), фаҳм, сакинат (хотиржамлик) каби кучларга эга қалб туради. Бу курашда қайси тараф енгиб чиқса, “инсон мамлакати” ва унинг тахтига эгалик қилади ҳамда инсон руҳияти ғолиб келади. Инсон эса ўз “мамлакати”га нафс ҳукмрон бўлиб олишига йўл қўймаслиги лозимдир. Ҳаким Тер-

мизий ўз асарларида бу курашдаги ғалаба йўлларини, мағлубият сабабларини чуқур таҳлил этган ва инсон илм-маърифат ёрдамида қай тарзда босқичма-босқич камолотга эришишини бирма-бир баён этган.

Ҳақим Термизий Ислом тарихида биринчилардан бўлиб маърифат – билиш назариясига асос солган. Кишининг билиш йўлида ўзидаги қалб, нафс, ақл, рух, зехн, фаҳм-фаросат, ҳифз (ёдда тутиш) каби омиллардан қай тарзда фойдаланиши мумкинлиги масалаларини бундан ўн икки аср илгари батафсил ёритган. Мисрлик Абдулмуҳсин Ҳусайний бундан

70 йил муқаддам, яъни 1950 йилда нашр этилган “Ал-Маърифат инда ал-Ҳаким ат-Термизий” (“Ҳаким Термизий наздида маърифат”) номли машҳур тадқиқотини ушбу масалага бағишлаган.

Ҳаким Термизийнинг кўплаб асарларини араб тилида нашрга тайёрлаб чоп эттирган тадқиқотчи Аҳмад Абдурахим Сойиҳнинг эътироф этишича, бу зот ислом психологияси йўналишининг асосчисидир. Айни дамда бу фикрни искандариялик олим Важиҳ Аҳмад Абдуллоҳ ҳам кўллаб-қувватлаган. Марокашлик тадқиқотчи Идрис Абдуссалом Шоҳидийнинг

билдиришича, Ҳаким Термизийнинг бугунги замонавий психологик билимлар тизимидаги ўрни ва асосчи эканини баҳолаш – соҳа тадқиқотчилари олдида турган муҳим вазифадир.

Ислом тарихида валийлик – авлиёлик назарияси ва амалиётини илк бор тизимли тарзда тадқиқ этиб, кўрсатиб берган зот ҳам айнан Ҳаким Термизийдир. Унинг кўплаб асарларида бу мавзу кенг ёритилганидан ташқари, “Хатм ал-авлиё” (“Валийлар чўққиси”) китобида комил инсон – авлиёлик масаласи чуқур таҳлил этилган. Унда нафақат авлиёлик даражасига

етишиш, балки унинг энг қуйи даражасидан энг юқори даражасигача бўлган йўли, уларнинг комил шахс сифатида жамиятдаги ўрни кўрсатиб берилган. Алломанинг қарашларида юксак даражадаги валийлар ўз жамиятларида том маънодаги етакчилик хусусиятларига эга бўлувчи, унинг тараққиётига тенгсиз ҳисса қўшувчи, илм-маърифатли, серқирра шахслар сифатида талқин этилган. Мисрлик олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака ўз тадқиқотида Ҳаким Термизийнинг валийлик назарияси асосчиси эканини дунё илмий жамоатчилигига асослаб берди. Яна

бир мисрлик тадқиқотчи Муҳаммад Жуюшийнинг фикрича, Ҳаким Термизийдан сўнг бугунги кунгача ким валийлик ҳақида ёзган ёки гапирган бўлса, қай даражада бўлса ҳам, унинг қарашлари таъсирида бўлган.

Ҳаким Термизий яна бир муҳим илмий йўналиш – шариат ҳукмлари ҳикмати ва улардан кўзланган мақсадни ифода этувчи “мақосид аш-шарийъа” (“шариат аҳкомларидан кўзланган мақсадлар”) йўналишининг ҳам асосчисидир. Ўтган асрда қайтадан шакллантирилган бу йўналиш бугунги кунда Ислом динининг асл моҳиятини тушуниш масаласида

ҳам долзарб саналмоқда. Ушбу йўналишни тадқиқ этган, ҳозирда Бутун дунё мусулмон уламолари кенгаши раиси Аҳмад Ройсуний ҳам асарлари ва маърузаларида Ҳаким Термизийнинг бу соҳада асосчи эканини қайд этди. Чунки алломанинг барча асарларида бу йўналиш ўз ифодасини топгани баробарида, унинг алоҳида китоблари ҳам айнан шу масалага бағишланган. Ҳаким Термизий ўзининг “Ал-қавл ʔала маъна лаа илаҳа иллаллоҳ” (“Лаа илаҳа иллаллоҳ” маъноси ҳақида сўз”), “Ас-солату ва мақосидуҳа” (“Намоз ва унинг мақсадлари”), “Ас-Савм ва асроруху”

(“Рўза ва унинг сирлари”), “Ал-Ҳаж ва асроруҳу” (“Ҳаж ва унинг сирлари”) каби асарларида шариат аҳкомларининг асосий мақсад ва ҳикматларини ёритган. Ушбу асарлар Ислам динининг асл мазмун-моҳиятини кенг оммага енгил ва равон тарзда тушунтириб беришда муҳим ўрин тутади.

Марокашлик олим ва шайх Холид Заҳрийга кўра, Ҳаким Термизий инсон таҳлили масаласида уни рамзий маънода “шаҳар” сифатида ва ундан ҳам юксалиб, “мамлакат” тарзида ўрганиш ҳамда алоҳида қисмларини таҳлил этиш даражасига етган.

Ҳаким Термизий ўз давридаги адашган ботил фирқаларга ёзма тарзда асосли раддия бериш йўналишида юртимизда аниқланган энг қадимий асарлар муаллифи ҳамдир. Алломанинг бизгача етиб келган “Ар-радд ʻалал муаттила” (“Муаттила – жаҳмийлар тоифасига раддия”) ва “Ар-радд ʻалар рофиза” (“Рофизий – шиаларга раддия”) каби асарлари бу соҳага махсус бағишланган манбалардир. Бошқа асарларида ҳам Термизий фирқаларга раддиялар бериб, энг муҳим жиҳат – фирқаланиш келиб чиқишининг туб асосларини англаш масаласида фикрларини баён қилган.

Ҳаким Термизийнинг Қуръони карим тафсирига бағишланган асари ҳам бўлиб, гарчи олимнинг вафоти сабаб якунига етмаган бўлса-да, у юртимиз миқёсида ҳозиргача аниқланган энг қадимги ёзма тафсир сифатида ҳам эътиборга моликдир.

Аллома ўз автобиографик асарида маълум вақт табобат билан шуғулланганини қайд этиб ўтган. Бошқа бир ўринда эса, бундай дейди: “Сўнгра ушбу йилларнинг бирида завол ишини ўлчаш, буржларнинг ишларидан бўлган бу ҳисоб-китобларни ўрганиш ва устурлоб билан машғул бўлдим. Мен бу соҳаларга чуқур

ҳафсала билан киришдим”. Серқирра мутафаккир Ҳаким Термизийни дунёвий илмларда психология, табобат, социология (жамиятшунослик), эстетика, ахлоқшунослик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанларда буюк аллома сифатида, диний илмларда муфассир, муҳаддис, факих, Калом илми олими, тасаввуф олими ва муршиди сифатида баҳолаш мумкин. Мана шу тарздаги кенг қамровли қарашлари, таҳлиллари натижаси ўлароқ, Ҳаким Термизий тарихда исломий йўналишда “Ҳаким”, яъни “Донишманд” номи билан танилган ягона шахсдир. Ҳатто, бу унвон ал-

ломанинг исмидан ҳам устун келиб, у “Ҳаким Термизий” номи билан машҳур бўлишига сабаб бўлган.

Хулоса

Аллома қайси соҳада ижод қилмасин, ўша соҳанинг туб мазмун-моҳиятига етиб бориш учун масаланинг асосий жиҳатлари билан бирга, бир қарашда арзимасдек кўринган, аммо жуда муҳим аҳамият касб этувчи энг нозик нуқталаригача аҳамият берар эди. Зеро, биз атрофимиздаги ҳар бир иш беҳуда эмаслигини ва ҳар бир нарса беҳикмат яратилмаганини билиб турамыз. Лекин уларнинг моҳиятини, нима учун шундайлигини охиригача англаб ета олмаймыз. Ҳаким Термизий ҳар бир нарсани – хоҳ у илм бўлсин, хоҳ Аллоҳ таолонинг бандалари учун яратиб қўйган неъматлари бўлсин, хоҳ шаръий

ҳукмлар бўлсин, барчасида илоҳий куч-қудрат ва теран ҳикмат мавжудлигини кўрсатиб, бизни ўраб турган дунёнинг сиру асрорларини теран англаб, бошқаларга ҳам англа тар эди. Шунинг учун улуғ аллома «Ҳаким», яъни “Моҳиятни англашга интиланган донишманд зот” деган шарафли номга мушарраф бўлган. Ҳужвирийнинг келтиришича, уни Термизда “Муҳаммад Ҳаким” деб чақиришларига сабаб, у зот ҳакимия тариқатига асос солгани бўлган. Бу эса юртимизда бизга маълум тариқатларнинг энг қадимийсидир.

Ҳаким Термизий мероси ва мустақиллик. Мустақилликдан сўнг республикамызда миллий қадриятларимиз, муқаддас динимизга оид анъаналарнинг қайта тикланиши халқимиз маънавий-маърифий юксалишида муҳим омиллардан бирига айланди. Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ миллий ўзликни англаш, маънавий меросни ўрганиш, тадқиқ этиш, ўтмишда яшаб ўтган мутафаккир, алломаларнинг илмий-фалсафий, диний-ахлоқий қарашларидан оммани баҳраманд этиш гоёси ҳаётий заруратга айланди.

Мустақиллик йилларида Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилди. Жумладан,

У. Уватов, И. Усмонов, О. Қориев, М. Исмоилов, Т. Аннаев, З. Чориев, Ж. Мирзаев, А. Шоший, Ж. Чўтматовларнинг бу борадаги хизматларини алоҳида эътироф этиш мумкин.

У. Уватовнинг “Ал-Ҳаким ат-Термизий” (2001), “Икки буюк донишманд” (2005), Мирзо Кенжабекнинг “Термиз тазкираси” (2001, 2017), Ж. Мирзаевнинг “Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаёти ва ижоди”, И. Усмоновнинг “Наводир ал-усул” ҳикматлари”, Ж. Чўтматовнинг “Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи”, “Муҳаммад Ҳаким Термизий рисоалари” каби китобларида аллома ҳаёти ва ижодига оид муҳим тадқиқотлар амалга оширилди. Ҳаким Термизий асарларини араб ти-

лидан ўзбек тилига ўгириш ишлари ҳам бошланди. А. Шошийнинг “Манозил ул-ибод мин ал-ибода” (2003), И. Усмоновнинг “Наводир ал-усул” (2007), Р. Абдуллаевнинг “Будувву шаън Аби Абдуллоҳ” (2001–2002) каби рисолалари Ҳаким Термизийнинг илмий-маърифий дурдоналарини ўрганиш борасида дастлабки муҳим босқич бўлди.

Шунингдек, Ҳаким Термизийнинг “Ал-ҳаж ва асроруху”, “Маърифат ул-асрор”, “Ал-акйас вал-муғтаррийн”, “Адаб ан-нафс”, “Риёзатун-нафс”, “Баён ал-касб”, “Масоил аҳли Сарахс”, “Ал-масоил ал-макнуна” каби асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши аллома ижодининг юқори

даражада тадқиқ этилаётганининг яққол исботи бўлди.

Аллома ҳаёти ва илмий меросини хорижда Абдулмуҳсин Ҳусайний, Артур Жон Арберри, Николас Ҳир, Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака, Бернд Радтке, Айюб Палмер, Саййид Жумайлий, Аҳмад Абдурроҳман Сойих, Усмон Исмоил Яҳё, Муҳаммад Иброҳим Жуюший, Солиҳ Чифт ва бошқа кўплаб олимлар томонидан ўрганилиб, махсус рисоалар ёзилди ҳамда илмий тадқиқотлар олиб борилди.

Ҳаким Термизий ўғитларидан намуналар

Дунёнинг амири – инсон, инсоннинг амири – қалб, қалбнинг амири – маърифат, маърифатнинг амири – Худони танитувчи илмдир.

* * *

Ким ўз нафсини тарбия қилса, нафс ёмон хулқлардан тийиладиган бўлади ва ундай кишини Парвардигори ёрдам ва мадад бериш билан қўллайди. Ўшанда кишининг илми нурли, зулматларни ёритувчи бўлади.

* * *

Ким Аллоҳни яхши кўрса, барча уни яхши кўради.

* * *

Ҳикмат – илмнинг ички тарафи (яъни, мағзи) ва у ҳар бир нарсани ўз ўрнига қўйишдир.

* * *

Жаҳолат нафс хусусияти бўлиб, у зулматдир. Танага нафснинг шаҳват ва лаззатлари ўрнашса, қалб зулматда қолади.

* * *

Нафс шайтоннинг қуролидир. Шайтон нафс орқали бандани алдайди, васваса қилади ва ҳавойи истакларни инсонга қарши ишлатади.

* * *

Кибрнинг асли – қилган ишини катта ва юксак баҳолаб, чиройли бажардим деб билишдир. Унинг иши Ҳақ ва Унинг аҳлидан ўзини катта олишдир.

* * *

Маърифат билан Аллоҳни таниш қалбни нурга тўлдиради. Бу нур эса нафс оловини куйдиради. Изтиробга тушган инсон фақат маърифат билан сокин бўлади. Қалбда маърифат қанча кўп бўлса, нафс ҳам шунча сокин бўлади.

* * *

Ким Аллоҳ таолонинг улуғлигини билса, ўзининг камчиликларини ҳис қилади. Инсоннинг умидсизликка тушиши ҳам Аллоҳни билмаганидандир.

* * *

Илм – нурдир. Инсонлар Аллоҳ таоло олдида қанчалик масъулиятни ҳис этса, шунчалик маърифатга эга бўлади. Инсон қалби ёвузликдан

қанчалик тозаланса, илм янада мукаммал бўлади ва нур таратади.

* * *

Бажарганингда қалбингда хузур-ҳаловат, ором ва таскинлик пайдо бўладиган амал савобли ишдир.

* * *

Кимнинг қалбини Аллоҳ имон билан мунаввар қилса, маърифати қувватли бўлади ва қалби истиқоматга (яъни, сўзи ва амали бир бўлишга) етади.

* * *

Қуръон кўп қирралидир. Унда панд-насихат, тарғиб (яхши ишларга ундаш), тарҳиб (ёмон ишлар оқибатидан огоҳлантириш), неъматлар зикри, мукофот ва жазонинг сифати, яхшилик ваъдаси, жазо таҳдиди, хушхабар, эслатма бор. Оқил булар-

нинг бари ҳақида фикр юритиб, мағзини чақиб мутолаа қилади.

* * *

Ҳикматнинг уч даражаси бор: тажриба кўплигидан туғилувчи ҳикмат – бу кишининг дунёсини ислоҳ этишга далолат қилиб, (яъни, дунёвий билимлар) ҳикматнинг энг қуйи даражаси. Муомаланинг софлигидан туғиладиган ҳикмат – бу охиратга далолат қилади. Аллоҳга яқин бўлиш ва мушоҳададан пайдо бўлган ҳикмат – бу ҳақиқат ва Ҳаққа далолат қилади.

* * *

Аллома “Аллоҳ”, “маърифат”, “илм”, “ҳикмат” атамаларини ёнма-ён қўлайди ва шу асосда “Аллоҳ таолони чуқур билим ва ҳикмат билан таниш” шиорини илгари суради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Абулҳасан Али ибн Усмон ибн Абу Али Жуллобий Ҳужвирий Ғазнавий*. Кашф ал-махжуб. Исъад Абдулҳодий Қандийл тадқиқи. – Исқандарийя: Мажлис ал-аъло лил шуъуун ал-исламиӣ. 1974. II.
2. *Абдулмуҳсин Ҳусайний*. Ал-маърифа ғинда ал-Ҳаким ат-Термизий. – Қоҳира: Дор ал-котиб ал-арабий, 1950.
3. *Ал-Ҳаким ат-Термизий*. Хатм ал-авлиё. Будувву шаън. Усмон Яҳё нашрга тайёрлаган. – Байрут: Ал-матбаъа ал-косуликийя, 1965.
4. *Фаридиддин Аттор*. Тазкират ул-авлиё. – Техрон: “Беҳзод”, 1375/1997.

5. *Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака.* Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назарийятуху фи-л-валоя. – Қоҳира: Мажмаъ ал-буҳус ал-исламийя, 1971.
6. *Аҳмад Абдураҳим Сойиҳ.* Ал-Ҳаким ат-Термизий ва масодируху минас Сунна. – Қоҳира: “Дор ас-салом”, 1988.
7. *Важих Аҳмад Абдуллоҳ.* Ал-Ҳаким ат-Термизий ва иттижаҳат аз-завқийя. – Искандария: Дор ал-маърифат ал-жамиъийя, 1989.
8. *Убайдулла Уватов.* Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: “Маънавият”, 2001.
9. *Убайдулла Уватов.* Иброҳим Усмонов. Термизлик икки аллома. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2017.

10. *Иброҳим Усмонов*. “Наводир ал-усул” хикматлари. – Т.: “Фан”, 2009.
11. *Муҳаммад Ҳаким Термизий* рисолалари (Будувву шаън, Адаб ан-нафс, Риёзатун нафс, Баён ал-касб). Ж. Чўтматов таржимаси. – Т.: “Movarounnahr”, 2017.
12. *Холид Заҳрий*. Шайх ва файласуф: кироату фил мадийнатил фозила байнал Ҳакиймит Термизий вал Форобий // Les maîtres soufis et leurs disciples des IIIe-Ve siècles de l'hégire (IXe-XIe). Enseignement, formation et transmission. Coordonné par Geneviève Gobillot et Jean-Jacques Thibon. – Damasc-Beyrouth, 2012. 161–221-б.

13. *Аҳмад Ройсуний*. Мадхол ила мақосид аш-шарийъа. – Қоҳира: Дор ал-калима, 1431/2010. Биринчи нашр.
14. *Идрис Абдусалом Шоҳидий*. Ал-Ҳаким ат-Термизий ва мадрасатуху фи таҳлил ан-нафс ал-инсонийя”. Исдорот шабакатул улум ан-нафсийятил арабийя. 1/2013.

Imom Termiziy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi

Buyuk termiziylar

Hakim Termiziy

2

"Shamsuddinixon
Bobxonov"
NIU

Toshkent – 2021

UO•K 28(09)

KBK 86.38

U-14

U. Uvatov J. Cho‘tmatov.

Hakim Termiziy. – [Matn]: ma’naviy-ma’rifiy

U. Uvatov J. Cho‘tmatov. – T.: “Shamsuddinxon Boboxonov”, 2021. – 104 bet.

Mas’ul muharrir:

U. Uvatov – tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchi:

Sh. Umarov – Tarix fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD),

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori

*Ushbu risolada buyuk vatandoshimiz, mashhur mu-
tasavvif olim, muhaddis va hofiz imom Hakim Termiziy
haqida qimmatli ma’lumotlar to‘plangan. Risola maktab
o‘quvchilari va keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.*

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hu-
zuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning 2020-yil 18-mart-
dagi 2058-sonli xulosasi asosida nashrga tayyorlandi.

ISBN 978-9943-12-630-5

© **U. Uvatov**, **J. Cho‘tmatov**, 2021

© “Shamsuddinxon Boboxonov” NMIU, 2021

Mundarija

So‘zboshi	58
Hakim Termiziy	60
Allomaning ismi-sharifi	60
U zot kim bo‘lgan?	60
Qachon va qayerda tug‘ilgan?	61
Ota-onasi kim bo‘lgan?	61
Hakim Termiziyning yoshligi	63
Ilm yo‘lidagi safarlari	65
Hakim Termiziyning ustozlari	67
Hakim Termiziyning shogirdlari	68
Hakim Termiziyning asarlari	69
Hakim Termiziy asarlarining bosh g‘oyasi	77
Xulosa	88
Hakim Termiziy merosi va mustaqillik	90
Hakim Termiziy o‘gitlaridan namunalar	94
Foydalanilgan adabiyotlar	99

So‘zboshi

Ma'lumki, tarixda Movarounnahr deb atalgan o'lkamiz olim-u fozillar yurtidir. Bunga tarixiy manbalardagi tegishli qaydlardan tashqari, yurtimizdagi minglab qo'lyozmalar ham bevosita dalil bo'la oladi. Mana shu olimlar orasida termiziy allomalar ham o'z o'rniga ega.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'rta asr arab va fors tilidagi tarixiy manbalarda qayd etilgan Termiziy nisbasidagi olimlar soni 200 nafarga yetadi. Kelajakdagi izlanishlar bu raqamni yanada ko'paytirishi ham mumkin.

Ushbu termiziy allomalar, xoh diniy, xoh dunyoviy bo'lsin, ilm-fanning turli sohalarida ilmiy faoliyat olib borganlar.

Ular diniy ilmlar sohasida tafsir, hadis, fiqh, ya'ni Islom huquqiy me'yorlari, tasavvuf kabi yo'nalishlarda, dunyoviy bilimlar borasida esa astronomiya, matematika, tabobat, zoologiya, adabiyot kabi sohalarda peshqadam bo'lishgan. Bu olimlar nafaqat Termizda, balki o'sha davr Islom olamida ilmiy markaz sanalgan ko'plab shaharlarda faoliyat yuritganlarini ta'kidlash lozim.

Bular orasida Islom dini asoslarini chuqur anglab, din va dunyo bilimlarini uyg'unlashtirgan holda ulug' donishmandlik – hikmat ilmida peshvolikka yetishgan va “Hakim” nomi bilan tanilgan Muhammad Hakim Termiziy alohida o'rin tutadi.

Islom dini rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk alloma, vatandoshimiz Abu Iso Termiziy va Termiziy allomalarning benazir merosini ilmiy asosda chuqur o‘rganish va xalqqa yetkazish o‘ta muhim ishdir.

Shavkat Mirziyoyev,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Hakim Termiziy
(820–932)

Allomaning Ismi-sharifi – Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bishr ibn Horun Hakim Termiziydir.

U zot kim bo‘lgan? Mashhur tasavvuf olimi, shayx, muhaddis, hofiz, imom va hakim bo‘lib, aqida, tafsir, hadis va tasavvuf haqida ko‘plab asarlar yozgan yetuk alloma.

Qachon va qayerda tug‘ilgan? Hakim Termiziyning tavalludi va vafot etgan sanasi xususida manba va adabiyotlarda aniq ma’lumot keltirilmagan. Ammo alloma hayoti va uning ta’limotini chuqur o‘rgangan olimlar Hakim Termiziy 820-yilda Termiz shahrida tavallud topgani, uzoq umr ko‘rib, 932-yilda 112 yoshida vafot etgani haqida xulosa qiladilar. Uning maqbarasi Termiz shahri yaqinidagi Amudaryo bo‘yida joylashgan.

Ota-onasi kim bo‘lgan? Muhammad Hakim Termiziyning otasi Ali ibn Hasan ibn Bishr Termiziy o‘z davrida hadis ilmining ko‘zga ko‘ringan olimlaridan biri bo‘lgan. U olim sifatida Balx, Bag‘dod, Kufa, Basra, Makka va Madina kabi shaharlarda faoliyat yuritgan.

Hakim Termiziy “Al-radd ’alal muattila” (“Muattila oqimiga raddiya”) kitobida onasidan hadis rivoyat qiladi. Ona tarafidan bo’lgan bobosi ham hadis roviylaridan – uni naql etuvchi olimlardan edi.

Bu ma’lumotlar shuni ko’rsatadiki, Hakim Termiziy ilm va ma’rifatli xonadonda voyaga yetdi va bu uning kelajakda katta olim bo’lishiga mustahkam asos bo’ldi.

Allomaning o’z tarjimai holiga oid “Buduvvu sha’n Abu Abdulloh Muhammad Hakim Termiziy“ nomli asari va boshqa manbalardan ma’lum bo’lishicha, u zot soliha ayol bilan turmush qurgan va olti nafar farzandi bo’lgan.

Hakim Termiziyning yoshligi. Yoshligida vaqtdan unumli foydalanib, behuda mashg‘ulotlardan chetlangani u zotning buyuk inson bo‘lib yetishishida juda muhim o‘rin tutgan. Buni allomaning quyidagi so‘zlaridan bilish mumkin:

“Ishimning boshlanishida ismi barokatli Alloh taolo men uchun shayximni (ustozimni Alloh u zotni rahmat qilsin) hozir qildi. Sakkiz yoshga yetganimda, u zot meni ilm o‘rganishga undadi, unga qiziqtirdi va buni men uchun og‘irlikda ham, yengillikda ham (ya’ni, har qanday holatda) odatga aylantirdi. Hatto, bu men uchun doimiy odatga – yoshlik vaqtimda o‘yin-kulgining o‘rnini bosuvchi ishga aylandi. Shu tufayli men yoshligimdan ilm al-osor (hadis ilmi)

va ilm ar-ray (shariat qonun-qoidalari-ga oid ilm)ni egallashga erishdim”.

Keyinchalik ilm yo‘lida safarga chiqishni niyat qilgan yosh Muhammad ma’lum vaqt bunga imkon topa olmaydi, ammo o‘zining yuksak odob-axloqi, insoniy fazilatlari natijasida ulug‘ darajaga erishadi. Fariduddin Attor “Tazki-rat ul-avliyo” asarida Hakim Termiziy haqida shunday hikoya qiladi: «Dar-haqiqat, Shayx Termiziy umrining av-valida ikki sherigi hamrohligida ilm ta-labida safarga chiqishni niyat qildi. Shu asnoda onasi kasal bo‘ldi va unga dedi: “Ey o‘g‘ilcham, men bir zaifa ayol-man. Sendan boshqa qarovchim ham, yordamchim ham yo‘q. Agar ketadi-gan bo‘lsang, unda meni kimga topshi-

rasan?” Bu soʻzlar unga taʼsir qildi va safardan qoldi. Uning ikki sherigi esa yoʻlga chiqib, safarga ketishdi».

Ilm yoʻlidagi safarlari. Hakim Termiziy 27 yoshga yetganda ilm yoʻlida safarga chiqish imkoni tugʻiladi va bu haqda allomaning oʻzi shunday yoza-di: “Qachonki yoshim yigirma yetti yoki shunga yaqinlashganda koʻng-limga Allohning Baytul Haromiga borish ishtiyoqi tushdi. Vaqti kelib, men uchun safar qilish imkoni paydo boʻldi. Soʻng hadis ilmi talabida Iroq-da turdim, undagi Basra shahriga bor-dim. Soʻng rajab oyida Makkaga yoʻl oldim. Shaʼbon oyidan maʼlum vaqt oʻtgach, Makkaga yetib keldim. Alloh haj vaqtigacha unda turishimni nasib

etdi. Tun-u kun multazam² yonida men uchun duo eshigini ochdi. Qalbimga haqqi-rost tavba qilish va katta-yu kichik ayb-u gunohlarni tark etish istagi tushdi. Haj ham qildim. So'ng qaytdim, darhaqiqat, qalbim neligini anglagan edim”.

Uning bu muqaddas shaharga safari Basra va Bag‘dod orqali bo‘lib, yo‘l davomida muhaddis olimlardan hadislar eshitadi va eshitgan hadislarini yodlab, yozib boradi, ilmiy majlis va munozaralarda ham ishtirok etadi. Al-loma dunyoqarashi shakllanishida ona shahri Termiz bilan bir qatorda, Balx, Marv, Nishopur, Basra, Kufa, Bag‘dod,

² U Ka'bai sharifning hajarul asvad bilan eshigi o'rtasidagi joy bo'lib, duo qilinadigan xos o'rinlardan biridir.

Makka va Madina shaharlari ham muhim o‘rin tutgan.

Hakim Termiziyning ustozlari.

Hakim Termiziyning ilmga bo‘lgan qiziqishida birinchi ustoz – otasi Ali ibn Hasanning xizmatlari benihoya katta bo‘lgan. Alloma Termizdagi yetuk olimlardan tafsir, hadis va fiqh ilmlaridan saboq oladi. U o‘zining eng yirik asari bo‘lgan va bir yarim mingdan ortiq rivoyatlarni jamlagan “Navodir al-usul fiy ma’rifati ahadiys ar-Rasul” (“Payg‘ambar hadislarini anglashning nodir usullari”) kitobida 206 hadisni otasi Ali ibn Hasan Termiziydan rivoyat qilgani diqqatga sazovordir. Yuqorida keltirilganidek, uning onasi ham ilk ustozlaridan bo‘lgan.

Muhammad Hakim Termiziy Abu Turob Naxshabiy, Ahmad ibn Xizravayh Balxiy, Yahyo ibn Muoz Roziy kabi tasavvuf namoyandalaridan, Qutayba ibn Said Balxiy, Solih ibn Abdulloh Termiziy, Solih ibn Muhammad Termiziy, Jorud ibn Muoz Termiziy, Sufyon ibn Vakiy Kufiy, Ali ibn Hujr Marvaziy, Rizqulloh ibn Musa Bag‘dodiy, Abdulvoris ibn Abdusamad Basriy, Muhammad ibn Abdulloh Makkiy va boshqa ikki yuzdan ortiq olimlardan ilm o‘rgangan va ulardan hadis rivoyat qilgan.

Hakim Termiziyning shogirdlari. Allomaning Abu Muhammad Yahyo ibn Mansur Qoziy Nishopuriy, Abu Mansur Ali ibn Abdulloh ibn Xolid Zuhliy Hiraviy, Hasan ibn Ali Juzjoniy,

Ahmad ibn Muhammad ibn Iso, Abu Bakr Muhammad ibn Umar Hakim Varroq Termiziy (vaf. 320/932) kabi shogirdlari bo'lgan.

Hakim Termiziyning asarlari. Hakim Termiziydan boy ilmiy-ma'naviy meros qolgan. Uning asarlarining soni 70–80 ta deb ko'rsatiladi. E'tiborli jihati shundaki, ularning aksari bizgacha yetib kelgan va doimiy tarzda o'rgani-lib, nashr etilmoqda. Bu asarlar arab tilida yozilgan.

Allomaning qo'lyozma asarlari O'zbekiston musulmonlari idorasining kutubxonasi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti va jahonning yirik shaharlaridagi qo'lyozmalar xazinalari, jumladan, Fransiya, Buyuk Britaniya, Misr, Suriya, Liviya, Tur-

kiya va boshqa shu kabi davlatlardagi qo‘lyozma fondlarida ham saqlanadi.

Hakim Termiziyning asarlaridan quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Tafsir. Qur‘oni karimning Fotiha va Baqara surasining ayrim oyatlarini tafsiriga bag‘ishlangan tugallanmagan asar.
2. “Navodir al-usul fiy ma‘rifati ahadiys ar-Rasul” (“Payg‘ambar xabarlarini bilishda nodir usullar”).
3. “Al-manhiyot” (“Qaytarilgan amallar”).
4. “Al-amsol minal kitab vas sunna” (“Qur‘on va sunnatdagi masalalar kitobi”).
5. “Tahsilu nazoir al-Qur‘an” (“Qur‘ondagi o‘xshash kalimalarni o‘rganish”).

6. “Al-haj va asroruhu” (“Haj va uning sirlari”).
7. “Kitab as-solat va maqosidiha” (“Namoz va uning maqsadlari haqida kitob”).
8. “Sabab at-takbir fis solat” (“Namozda takbir aytish sabablari”).
9. “Al-masail al-afina” (“Noo‘rin masalalar”).
10. “Ar-radd ‘alar rofiza” (“Rofiziy firqasiga raddiya”).
11. “Ar-radd ‘alal muattila” (“Muattila firqasiga raddiya”).
12. “Al-farq baynal ayat val karomat” (“Mo‘jiza va karomat o‘rtasidagi farq”).
13. “Sharh qavl val iman val islam val ihsan” (“Imon, islom va ehson masalalari”).

14. “Al-kalam ala ma’na la ilaha illalloh” (“Laa ilaha illalloh kalimasi-ning ma’nosi haqida so‘z”).
15. “Kitab al-akyas val mug‘tarriyn”. (“Ziyraklar va aldanganlar haqida kitob”).
16. “Al-aql val hava” (“Aql va havoyi nafs”).
17. “Isbat al-ilal fil amr van-nahy” (“Shariatdagi buyruq va qaytariqlar-ning tub mazmun-mohiyati”).
18. “Bayon al-ilm” (“Ilm bayoni”).
19. “Kitab al-huquq” (“Haqlar haqida kitob”).
20. “Bayon al-kasb” (“Kasblar bayoni”).
21. “Javob al-masoil allati sa’alahu ahlu Saraxs anha” (“Saraxs ahli so‘ragan masalalarga javoblar”).

22. “G‘avr al-umur” (“Ishlarning mohiyati”).
23. “Al-furuq va man’ at-taroduf” (“Farqlar va mutarodif (sinonimiya bo‘lishni man qilish”).
24. “Anva’ al-ma’orif” (“Ilm-fan turlari”).
25. “Tarix al-mashoyix” (“Mashoyixlar tarixi”).
26. “Buduvvu sha’n Abu Abdulloh Muhammad al-Hakim at-Termiziy” (“Abu Abdulloh Muhammad Hakim Termiziy faoliyatining boshlanishi”).
27. “Adab an-nafs” (“Nafs odobi”).
28. “Riyozatu-n-nafs” (“Nafs riyozati”).
29. “Makr an-nafs” (“Nafs makri”).
30. “Risولاتu kayfiyyatis suluk ila Robbil ‘alamin” (“Olamlar Rabbisiga

- olib boradigan yoʻlning qandayligi haqida risola”).
31. “Kitab sifatil qulub va ahvaliha va hay’ati tarkibiha” (“Qalblarning si-fati, holati va tarkibiy tuzilishi haqi-da kitob”).
32. “Xatm al-avliyo” (“Avliyolik cho‘q-qisi”).
33. “Bayon al-farq bayn as-sadr val qalb val fuad val lubb” (“Ko‘ks, qalb, fuad va lubb orasidagi farq bayoni”).
34. “Ma’rifat ul-asror” (“Sirlar ma’ri-fati”).
35. “Manozil al-ibod minal ibada” (“Mo‘minlarning ibodatdagi daraja-lari”).
36. “Al-masail al-maknuna” (“Yashirin masalalar”).

37. “Adab al-muridiyn” (“Muridlar odobi”).
38. “Ilm al-avliyo” (“Valiylar ilmi”).
39. “Abvab muxtalifa” (“Har xil mavzular”).
40. “Al-jumal al-lazim ma’rifatuha” (“Bilish lozim jumalalar”).
41. “Javob kitab minar Ra’y” (“Ray shahridan kelgan maktubga javob”).
42. “Al-hikma minal ilm al-batin” (“Botin ilmidan hikmatlar”).
43. “Sifat ul-qulub va ahvoliha” (“Qalblar xususiyati va holatlari”).
44. “Urs al-muvahhidin” (“Yakka Xudoga e’tiqod qilganlar zavqi”).
45. “Urs al-orifiyn” (“Oriflar zavqi”).
46. “Kitab al-a’zo van nafs” (“A’zolar va nafs haqida kitob”).

47. “Masoil at-ta’bir” (“Ta’bir masalalari”).

48. “Daqiq al-ulum” (“Ilmlarning nozik nuqtalari”).

Ta’kidlash lozimki, yuqoridagi asarlarning ayrimlari Qohira, Bayrut, Iskandariya kabi shaharlarda arab tilida nashr etilgan, ayrimlari esa turli tillarga tarjima qilingan.

Hakim Termiziy asarlarining bosh g‘oyasi. Hakim Termiziy asarlarining bosh g‘oyasi Islom dinining asl mazmun-mohiyatini anglash va uni insonlarga to‘g‘ri asosda yetkazishdir. Bu masalada esa alloma bir qator ilmiy asoslangan muhim g‘oyalarni ilgari surgan. Allomaning tadqiqicha, Alloh insonni yer yuzida mavjud jonzotlarning eng ulug‘i qilib yaratgan ekan, u mana shu darajaga munosib bo‘lishi lozim. Buning uchun esa, u, avvalo, o‘zini, ya’ni o‘zining ichki va tashqi dunyosini chuqur anglab yetmog‘i kerak. Islom dinining asosiy manbalari bo‘lgan Qur‘on va hadislarni qunt bilan o‘rganish hamda bu ikki manbaga tayangan holda boshqa ilmlarni yaxshi o‘zlashtirish orqali bunga erishish mumkin.

Kishining o‘zini anglashi mazmunini shundaki, insonning ichki dunyosi to‘rt qismdan iborat: qalb, aql, nafs va ruh (ruhiy holat). Ma’naviy kamolot yo‘lidagi eng katta to‘siq – insonning o‘z nafsidir. U insonni havoyi, ya’ni behuda xohish-istaklar va man qilingan ishlar sari buradi, ezgulik yo‘lidan to‘siq, uni tubanlikka tortadi. Agar uni tarbiya qilish uchun chora ko‘rilmas ekan, u kishini alaloqibat turli falokatlariga yo‘liqtirib, halokatga uchratadi. Shuning uchun u qalb va aql yordamida tarbiya qilinishi lozim. Bu masalada esa alloma insonni butun boshli mam-lakatga qiyoslaydi. Unda bir-biri bilan kurash olib boruvchi qarama-qarshi tomonlar mavjud: bir tarafda havo, shahvat (havoyi xohish-istaklar), kibr,

ochkoʻzlik kabi kuchlarga ega nafs, boshqa tomonda aql, ilm, maʼrifat, hifz (yod olish qobiliyati), fahm, sakinat (xotirjamlik) kabi kuchlarga ega qalb turadi. Bu kurashda qaysi taraf yengib chiqsa, “inson mamlakati” va uning taxtiga egalik qiladi hamda inson ruhiyati gʻolib keladi. Inson esa oʻz “mamlakati”ga nafs hukmron boʻlib olishiga yoʻl qoʻymasligi lozimdir. Hakim Termiziy oʻz asarlarida bu kurashdagi gʻalaba yoʻllarini, magʻlubiyat sabablarini chuqur tahlil etgan va inson ilm-maʼrifat yordamida qay tarzda bosqichma-bosqich kamolotga erishishini birma-bir bayon etgan.

Hakim Termiziy Islom tarixida birinchilardan boʻlib maʼrifat – bilish nazariyasiga asos solgan. Kishining bilish

yoʻlida oʻzidagi qalb, nafs, aql, ruh, zehn, fahm-farosat, hifz (yodda tutish) kabi omillardan qay tarzda foydalani-shi mumkinligi masalalarini bundan oʻn ikki asr ilgari batafsil yoritgan. Misrlik Abdulmuhsin Husayniy bundan 70 yil muqaddam, yaʼni 1950-yilda nashr etilgan “Al-Maʼrifa inda al-Hakim at-Termiziy” (“Hakim Termiziy nazdida maʼ-rifat”) nomli mashhur tadqiqotini ush-bu masalaga bagʻishlagan.

Hakim Termiziyning koʻplab asarlarini arab tilida nashrga tayyorlab chop ettirgan tadqiqotchi Ahmad Abdurahim Soyihning eʼtirof etishicha, bu zot islom psixologiyasi yoʻnalishining asoschisidir. Ayni damda bu fikrni iskan-dariyalik olim Vajih Ahmad Abdulloh ham qoʻllab-quvvatlagan. Marokashlik

tadqiqotchi Idris Abdussalom Shohidiyning bildirishicha, Hakim Termiziyning bugungi zamonaviy psixologik bilimlar tizimidagi o‘rni va asoschi ekanini baholash – soha tadqiqotchilari oldida turgan muhim vazifadir.

Islom tarixida valiylik – avliyolik nazariyasi va amaliyotini ilk bor tizimli tarzda tadqiq etib, ko‘rsatib bergan zot ham aynan Hakim Termiziydir. Uning ko‘plab asarlarida bu mavzu keng yoritilganidan tashqari, “Xatm al-avliyo” (“Valiylar cho‘qqisi”) kitobida komil inson – avliyolik masalasi chuqur tahlil etilgan. Unda nafaqat avliyolik darajasiga yetishish, balki uning eng quyi darajasidan eng yuqori darajasigacha bo‘lgan yo‘li, ularning komil shaxs sifatida jamiyat-

dagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Alloma-ning qarashlarida yuksak darajadagi valiyilar o‘z jamiyatlarida tom ma’nodagi yetakchilik xususiyatlariga ega bo‘luvchi, uning taraqqiyotiga tengsiz hissa qo‘shuvchi ilm-ma’rifatli serqirra shaxslar sifatida talqin etilgan. Misrlik olim Abdulfattoh Abdulloh Baraka o‘z tadqiqotida Hakim Termiziyning valiylik nazariyasi asoschisi ekanini dunyo ilmiy jamoatchiligiga asoslab berdi. Yana bir misrlik tadqiqotchi Muhammad Juyushiyning fikricha, Hakim Termiziydan so‘ng bugungi kungacha kim valiylik haqida yozgan yoki gapirgan bo‘lsa, qay darajada bo‘lsa ham, uning qarashlari ta’sirida bo‘lgan.

Hakim Termiziy yana bir muhim ilmiy yo‘nalish – shariat hukmlari hikmati va ulardan ko‘zlangan maqsadni ifoda etuvchi “maqosid ash-shariy’a” (“shariat ahkomlaridan ko‘zlangan maqsadlar”) yo‘nalishining ham asoschisidir. O‘tgan asrda qaytadan shakllantirilgan bu yo‘nalish bugungi kunda Islom dinining asl mohiyatini tushunish masalasida ham dolzarb sanalmoqda. Ushbu yo‘nalishni tadqiq etgan, hozirda Butun dunyo musulmon ulamolari kengashi raisi Ahmad Roysuniy ham asarlari va ma’ruzalarida Hakim Termiziyning bu sohada asoschi ekanini qayd etdi. Chunki allomaning barcha asarlarida bu yo‘nalish o‘z ifodasini topgani barobarida, uning alohida kitoblari ham aynan shu masalaga bag‘ishlan-

gan. Hakim Termiziy o‘zining “Al-qavl ‘ala ma’na laa ilaha illalloh” (“Laa ilaha illalloh” ma’nosi haqida so‘z”), “As-solatu va maqosiduha” (“Namoz va uning maqsadlari”), “As-Savm va asroruhu” (“Ro‘za va uning sirlari”), “Al-Haj va asroruhu” (“Haj va uning sirlari”) kabi asarlarida shariat ahkomlarining asosiy maqsad va hikmatlarini yoritgan. Ushbu asarlar Islom dinining asl mazmun-mohiyatini keng ommaga yengil va ravon tarzda tushuntirib berishda muhim o‘rin tutadi.

Marokashlik olim va shayx Xolid Zahriyga ko‘ra, Hakim Termiziy inson tahlili masalasida uni ramziy ma’noda “shahar” sifatida va undan ham yuksalib, “mamlakat” tarzida o‘rganish ham-

da alohida qismlarini tahlil etish darajasiga yetgan.

Hakim Termiziy o‘z davridagi adashgan botil firqalarga yozma tarzda asosli raddiya berish yo‘nalishida yurtimizda aniqlangan eng qadimiy asarlar muallifi hamdir. Allomaning bizgacha yetib kelgan “Ar-radd ‘alal muattila” (“Muattila – jahmiylar toifasiga raddiya”) va “Ar-radd ‘alar rofiza” (“Rofiziy – shialarga raddiya”) kabi asarlari bu sohaga maxsus bag‘ishlangan manbalardir. Boshqa asarlarida ham Termiziy firqalarga raddiyalar berib, eng muhim jihat – firqalanish kelib chiqishining tub asoslarini anglash masalasida fikrlarini bayon qilgan.

Hakim Termiziyning Qur’oni karim tafsiriga bag‘ishlangan asari ham

boʻlib, garchi olimning vafoti sabab bilan yakuniga yetmagan boʻlsa-da, u yurtimiz miqyosida hozirgacha aniqlangan eng qadimgi yozma tafsir sifatida ham eʼtiborga molikdir.

Alloma oʻz avtobiografik asarida maʼlum vaqt tabobat bilan shugʻullanганиni qayd etib oʻtgan. Boshqa bir oʻrinda esa, bunday deydi: “Soʻng-
ra ushbu yillarning birida zavol ishini oʻlchash, burjlarning ishlaridan boʻlgan bu hisob-kitoblarni oʻrganish va usturlob bilan mashgʻul boʻldim. Men bu sohalarga chuqur hafsala bilan kirishdim”. Serqirra mutafakkir Hakim Termiziyni dunyoviy ilmlarda psixologiya, tabobat, sotsiologiya (jamiyatshunoslik), estetika, axloqshunoslik va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarda

buyuk alloma sifatida, diniy ilmlarda mufassir, muhaddis, faqih, Kalom ilmi olimi, tasavvuf olimi va murshidi sifatida baholash mumkin. Mana shu tarzda keng qamrovli qarashlari, tahlillari natijasi o‘laroq, Hakim Termiziy tarixda islomiy yo‘nalishda “Hakim”, ya’ni “Donishmand” nomi bilan tanilgan yagona shaxsdir. Hatto, bu unvon allomaning ismidan ham ustun kelib, u “Hakim Termiziy” nomi bilan mashhur bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Xulosa

Alloma qaysi sohada ijod qilmasin, o'sha sohaning tub mazmun-mohiyatiga yetib borish uchun masalaning asosiy jihatlari bilan birga, bir qarashda arziyasdek ko'ringan, ammo juda muhim ahamiyat kasb etuvchi eng nozik nuqtalarigacha ahamiyat berar edi. Zero, biz atrofimizdagi har bir ish behuda emasligini va har bir narsa behikmat yaratilmaganini bilib turamiz. Lekin ularning mohiyatini, nima uchun shundayligini oxirigacha anglab yeta olmaymiz. Hakim Termiziy har bir narsani – xoh u ilm bo'lsin, xoh Alloh taoloning bandalari uchun yaratib qo'ygan ne'matlari bo'lsin, xoh shar'iy hukmlar bo'lsin, barchasida ilohiy kuch-qudrat va teran hikmat mavjudligini ko'rsatib,

bizni o‘rab turgan dunyoning sir-u asrorlarini teran anglab, boshqalarga ham anglatar edi. Shuning uchun ulug‘ al-loma “Hakim”, ya’ni “Mohiyatni anglashga intilgan donishmand zot” degan sharafli nomga musharraf bo‘lgan. Hujviriyning keltirishicha, uni Termizda “Muhammad Hakim” deb chaqirishlariga sabab, u zot hakimiyya tariqatiga asos solgani bo‘lgan. Bu esa yurtimizda bizga ma’lum tariqatlarning eng qadimiysidir.

Hakim Termiziy merosi va mustaqillik. Mustaqillikdan soʻng respublikamizda milliy qadriyatlarimiz, muqaddas dinimizga oid anʼanalarning qayta tiklanishi xalqimiz maʼnaviy-maʼrifiy yuksalishida muhim omillardan biriga aylandi. Mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq milliy oʻzlikni anglash, maʼnaviy merosni oʻrganish, tadqiq etish, oʻtmishda yashab oʻtgan mutafakkir, allomalarning ilmiy-falsafiy, diniy-axloqiy qarashlaridan ommani bahramand etish gʻoyasi hayotiy zaruratga aylandi.

Mustaqillik yillarida Hakim Termiziyning hayoti va ilmiy merosini oʻrganish borasida bir qancha ishlar amalga oshirildi. Jumladan, U. Uvatov, I. Usmonov, O. Qoriyev, M. Ismoilov, T. Annayev,

Z. Choriyev, J. Mirzayev, A. Shoshiy, J. Cho‘tmatovlarning bu boradagi xizmatlarini alohida e‘tirof etish mumkin.

U. Uvatovning “Al-Hakim at-Termiziy” (2001), “Ikki buyuk donishmand” (2005), Mirzo Kenjabekning “Termiz tazkirasi” (2001, 2017), J. Mirzayevning “Muhammad al-Hakim at-Termiziy hayoti va ijodi”, I. Usmonovning “Navodir al-usul” hikmatlari”, J. Cho‘tmatovning “Termizning bezavol qal’alari yoxud Termiz tarixi”, “Muhammad Hakim Termiziy risolalari” kabi kitoblarida alloma hayoti va ijodiga oid muhim tadqiqotlar amalga oshirildi. Hakim Termiziy asarlarini arab tilidan o‘zbek tiliga o‘girish ishlari ham boshlandi. A. Shoshiyning “Manozil ul-ibod min al-iboda” (2003), I. Usmonovning

“Navodir al-usul” (Asardan parchalar) (2007), R. Abdullayevning “Buduv-
vu sha’n Abi Abdulloh” (2001–2002)
kabi risolalari Hakim Termiziyning il-
miy-ma’rifiy durdonalarini dunyoviy
va diniy bisotini o‘rganish borasida
dastlabki muhim bosqich bo‘ldi.

Shuningdek, Hakim Termiziyning
“Al-haj va asroruhu”, “Ma’rifat ul-as-
ror”, “Al-akyas val-mug‘tarriyn”, “Adab
an-nafs”, “Riyozatun-nafs”, “Bayon al-
kasb”, “Masoil ahli Saraxs”, “Al-masoil
al-maknuna” kabi asarlarining o‘zbek
tiliga tarjima qilinishi alloma ijodining
yuqori darajada tadqiq etilayotganining
yaqqol isboti bo‘ldi.

Alloma hayoti va ilmiy merosini
xorijda Abdulmuhsin Husayniy, Artur
Jon Arberri, Nikolas Hir, Abdulfattoh

Abdulloh Baraka, Bernd Radtke, Ay-yub Palmer, Sayyid Jumayliy, Ahmad Abdurrohman Soyih, Usmon Ismoil Yahyo, Muhammad Ibrohim Juyushiy, Solih Chift va boshqa ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilib, maxsus risolalar yozildi hamda ilmiy-tadqiqotlar olib borildi.

Hakim Termiziy o'g'itlaridan namunalar

Dunyoning amiri – inson, insonning amiri – qalb, qalbning amiri – ma'rifat, ma'rifatning amiri – Xudoni tanituvchi ilmdir.

* * *

Kim nafsini tarbiya qilsa, nafs o'z yomon xulqlaridan tiyiladigan bo'ladi va unday kishini Parvardigori yordam va madad berishi bilan qo'llaydi. O'shanda uning ilmi nurli, zulmatlarni yorituvchi bo'ladi.

* * *

Kim Allohni yaxshi ko'rsa, barcha uni yaxshi ko'radi.

* * *

Hikmat – ilmning ichki tarafi (ya’ni, mag‘zi) va har bir narsani o‘z o‘rniga qo‘yishdir.

* * *

Jaholat nafs xususiyati bo‘lib, u zulmatdir. Tanaga nafsning shahvat va lazzatlari o‘rnashsa, qalb zulmatda qoladi.

* * *

Nafs shaytonning quolidir. Shayton nafs orqali bandani aldaydi, vasvasa qiladi va havoyi istaklarni insonga qarshi ishlatadi.

* * *

Kibrning asli – qilgan ishini katta va yuksak baholab, chiroyli bajardim deb bilishdir. Uning ishi Haq va Uning ahli-dan o‘zini katta olishdir.

* * *

Ma'rifat bilan Allohni tanish qalbni nurga to'ldiradi. Bu nur esa nafsning olovini kuydiradi. Iztirobga tushgan inson faqat ma'rifat bilan sokin bo'ladi. Qalbdagi ma'rifat qancha ko'p bo'lsa, nafs ham shuncha sokin bo'ladi.

* * *

Kim Alloh taoloning ulug'ligini bilsa, o'zining kamchiliklarini his qiladi. Insonning umidsizlikka tushishi ham Allohni bilmaganidandir.

* * *

Ilm – nurdir. Insonlar Alloh taolo oldida qanchalik mas'uliyatni his etsa, shunchalik ma'rifatga ega bo'ladi. Inson qalbi yovuzlikdan qanchalik tozalansa, ilm yanada mukammal bo'ladi va nur taratadi.

* * *

Bajarganingda qalbingda huzur-halovat, orom va taskinlik paydo bo‘ladigan amal savobli ishdir.

* * *

Kimning qalbini Alloh imon bilan munavvar qilsa, ma’rifati quvvatli bo‘ladi va qalbi istiqomatga (ya’ni, so‘zi va amali bir bo‘lishga) yetadi.

* * *

Qur’on ko‘p qirralidir. Unda pand-nasihatchilik, targ‘ib (yaxshi ishlar-ga undash), tarhib (yomon ishlar oqibatidan ogohlantirish), ne’matlar zikri, mukofot va jazoning sifati, yaxshilik va’dasi, jazo tahdidi, xushxabar, eslatma bor. Oqil bularning bari haqida fikr yuritib, mag‘zini chaqib mutolaa qiladi.

* * *

Hikmatning uch darajasi bor: tajriba mo‘lligidan tug‘iluvchi hikmat – bu kishining dunyosini isloh etishga dalolat qilib, (ya’ni, dunyoviy bilimlar) hikmatning eng quyi darajasi. Muomalaning sofligidan tug‘iladigan hikmat – bu oxiratga dalolat qiladi. Allohga yaqin bo‘lish va mushohadadan tug‘iladigan hikmat – bu haqiqat va Haqqa dalolat qiladi.

* * *

Alloma “Alloh”, “ma’rifat”, “ilm”, “hikmat” atamalarini yonma-yon qo‘l-laydi va shu asosda: “Alloh taoloni chuqur bilim va hikmat bilan tanish” shiorini ustuvorlashtiradi.

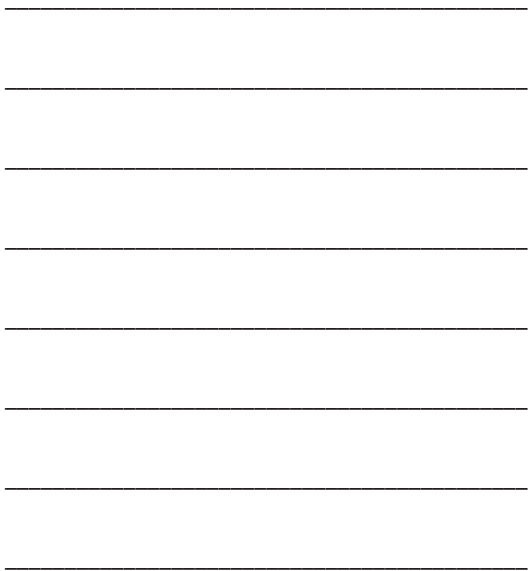
Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Abulhasan Ali ibn Usmon ibn Abu Ali Jullobiy Hujviriy G‘aznaviy. Kashf al-mahjub. Is’ad Abdulhodiy Qandiyl tadqiqi.* – Iskandariyya: Majlis al-a’lo lil shu’uun al-islamiy, 1974. II.
2. *Abdulmuhsin Husayniy. Al-ma’rifa’inda al-Hakim at-Termiziy.* – Qohira: Dor al-kotib al-arabiy, 1950.
3. *Al-Hakim at-Termiziy. Xatm al-avliyo. Buduvvu sha’n. Usmon Yahyo nashrga tayyorlagan.* – Bayrut: Almatba’a al-kosulikiyya, 1965.
4. *Farididdin Attor. Tazkiratul avliyo.* – Tehron: “Behzod”, 1375/1997.
5. *Abdulfattoh Abdulloh Baraka. Al-Hakim at-Termiziy va nazariyya-*

- tuhu fil valoya. – Qohira: Majma’ al-buhus al-islamiyya, 1971.
6. Ahmad Abdurahim Soyih. Al-Hakim at-Termiziy va masodiruhu minas Sunna. – Qohira: “Dor as-salom”, 1988.
7. *Vajih Ahmad Abdulloh*. Al-Hakim at-Termiziy va ittijahat az-zavqiyya. – Iskandariyya: Dor al-ma’rifa al-jami’iyya, 1989.
8. *Ubaydulla Uvatov*. Al-Hakim at-Termiziy. – T.: “Ma’naviyat”, 2001.
9. *Ubaydulla Uvatov*. *Ibrohim Usmonov*. Termizlik ikki alloma. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017.
10. *Ibrohim Usmonov*. “Navodir al-usul” hikmatlari. – T.: “Fan”, 2009.
11. Muhammad Hakim Termiziy risolalari (Buduvvu sha’n, Adab an-nafs, Riyozatun nafs, Bayon al-kasb).

- J. Cho‘tmatov tarjiması. – T.: “Mo-
varounnahr”, 2017.
12. *Xolid Zahriy*. Shayx va faylasuf: qiro-
atu fil madiynatil fozila baynal Hakiy-
mit Termiziy val Forobiy // Les maît-
res soufis et leurs disciples des IIIe-V^e
siècles de l’hégire (IXe-XIe). Enseig-
nement, formation et transmission.
Coordonné par Geneviève Gobillot et
Jean-Jacques Thibon. – Damass-Bey-
routh, 2012. 161–221-b.
13. *Ahmad Roysuniy*. Madxol ila maqo-
sid ash-shariy’a. – Qohira: Dor al-ka-
lima, 1431/2010. Birinchi nashr.
14. *Idris Abdusalom Shohidiy*. Al-Hakim
at-Termiziy va madrasatuhu fi tahlil
an-nafs al-insoniyya”. Isdorot shaba-
katu-l-ulum an-nafsiyyati-l-arabiyya,
1/2013.

QAYDLAR UCHUN

Ma'naviy-ma'rifiy nashr

Buyuk termizilar

Hakim Termiziy

Muharrirlar: Bobomurod ERALI
Surayyo SALOHUDDINOVA
Nilufar ABDURAHMONOVA

Sahifalovchi: Komiljon MAHMUD

Dizayner: Ravshan MALIKOV

Musahhiha: Nilufar ABLAYEVA

Nashriyot litsenziya raqami:
4555-535f-1ecd-eb6a-8a83-0410-7703 2020-07-27
Bosishga 2021-yil 29-noyabrda ruxsat etildi.
Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi 60 x 84 ^{1/32}.
Harf garniturasini Times New Roman.
Ofset bosma usuli.
Hisob-nashriyot t.: 1,37 Shartli b. t.: 3,02.
Adadi: 1000 nusxa. 63/4-son buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

O'zbekiston musulmonlari idorasiga qarashli
"Shamsuddinxon Boboxonov"
NMIU da tayyorlandi va chop etildi.
Toshkent shahri, Zarqaynar 18-berkko'cha 47a-uy.
Elektron pochta: m-nashr@mail.ru
Tel: (0-371) 227-34-30